

Dr Anastazija Miranović

KULTURNO -TURISTIČKA VALORIZACIJA KULTURNOG DOBRA - STARI BAR

Stari grad Bar - istorijat viševjekovnog postojanja

Područje današnje Opštine Bar još je od praistorije bilo naseljeno. U gvozdenom dobu ono je privuklo autohtono ilirsko stanovništvo da iskoristi njegove defanzivne pogodnosti. Sa istoka i jugoistoka bilo je prirodno zaštićeno, dok je sa zapada, pretpostavlja se, bio branjen suhozidom ili kiklopskom arhitekturom, čiji su ostaci, vjerovatno, u velikoj mjeri korišćeni kasnije kao građevinski materijal za fortifikaciona rješenja. O tom periodu svjedoče konstatovani površinski kulturni slojevi u kojima se pojavljuje grnčarija iz perioda VIII-VI vijeka prije nove ere¹.

Dobre defanzivne osobine omogućavale su tadašnjem naselju da još u praistoriji postane centralno utvrđenje šire oblasti, koje je egzistiralo uporedo sa naseljem smještenim bliže moru, gde su novija istraživanja dokazala postojanje većeg ilirskog sela i neposredne kontakte sa grčkim trgovcima. Prvi dodiri sa grčkom civilizacijom, koja je sa sobom donjela kulturu masline, odvijali su se, najvjerovatnije, preko manjeg emporijuma na mjestu današnje Luke Bar, a konkretna arheološka svjedočanstva, osim velikog broja transportne grnčarije, pružaju i ostaci fine slikane keramike VI -V vijeka prije nove ere, pronađene na lokalitetu Kapljeva, u neposrednoj blizini mora i pristaništa².

Stari Bar je smješten na stjenovitim padinama planine Rumije, na zaravnjenoj krečnjačkoj stijeni, sa koje se pruža pogled na barsko polje i jadransko more, od čijih obala je udaljen 4-5 km (sl. 1). Na površini od oko 40 000 m² opasano bedemima nalazi se najveće i jedno od najznačajnijih srednjevjekovnih utvrđenja na Balkanu. Razgranatom mrežom puteva, na pogodniji način od ijednog drugog primorskog grada, Bar je bio povezan sa balkanskim zaleđem. Morem je, takođe, bio u vezi sa daljim prekomorskim krajevima, pa

¹ Zagarčanin, M. 2004. *Stari Bar, keramika venecijanskog doba*. Koper: Univerza na Primorskem, str. 10.

² Ibid.

ne čudi podatak da je sve do oslobođenja od Osmanlija, upravo, Bar, a ne Ulcinj, bio glavno pristanište Skadra³.

Slika 1 – Stari grad Bar, pogled sa sjevero-zapadne strane

Istorijat Starog Bara ukazuje na heterogene uticaje i bogatu kulturnu prošlost. Kada je osnovano prvo naselje na području koje zauzima Stari Bar nije tačno istorijski utvrđeno. Međutim, arheološki nalazi ukazuju na postojanje organizovanog života na ovom mjestu još u praistorijskom, odnosno ilirskom, zatim grčko-ilirskom, rimskom, odnosno, rano-vizantijskom periodu.

Kod antičkih pisaca nema pomena o postojanju naselja na prostoru današnjeg Bara. Ime grada moglo bi se prepoznati tek kod Prokopija u VI vijeku, kao Antipargai⁴. U istorijskim izvorima on oživljava u spisku jednog episkopa za vrijeme vizantijskog cara Lava Isauriskog (717-741), pod imenom Antibareos-Antibareos⁵, dok nam najznačajnije podatke o njegovoj ranoj istoriji pruža car Konstantin Porfirogenit u X vijeku, koji prvi put

3 Bošković, Đ. 1962. *Stari Bar*. Beograd: Vojno štamparsko preduzeće Beograd, str. 7.

4 Popović, V. 1988. Albanija u kasnoj antici, u zborniku radova: *Iliri i Albanci*. Beograd, str. 206.

5 Bošković op.cit., str. 261.

jasno definiše njegovu odbrambenu funkciju u okviru vizantijske teme Drač⁶. U latinskoj transkripciji grad se potom naziva Antibarum, Antibaris ili Antivari, što ostaje njegov srednjovjekovni naziv na poveljama i dokumentima tokom skoro čitavog srednjeg vijeka, napisanim latinskim i stroitalijanskim za vrijeme Mletačke uprave⁷.

Doseljavanjem slovenskih plemena u Prevalis - rimsku provinciju u VII vijeku, dolazi do njihove hristijanizacije. U VIII vijeku ovdje je postojala episkopija koja je bila potčinjena Dračkoj arhiepiskopiji. U IX i X vijeku, grad je pod vizantijskom vlašću. Krajem X vijeka Bar je u sastavu knjaževine Duklje, kojom vlada knjaz Vladimir. Krajem X vijeka (997.), Duklju osvaja makedonski car Samuilo, koji ostavlja Vladimira da vlada, kao vazal, sve do 1016. godine, kada ga na prevaru ubija Samuilov sinovac Vladislav. Vizantija je opet na ovim prostorima dominantna 1018. godine i njima gospodari sve do sredine XI vijeka. U čuvenoj *Barskoj bitci* iz 1042. godine ovo područje ponovo ulazi u sastav Dukljanske države. Nešto kasnije, 1077/8. godine, nasljednik knjaza Vojislava, Mihailo kruniše se za kralja⁸. Tako Duklja postaje kraljevinom, a za vrijeme njegovog nasljednika Bodina (1081-1101), Dukljanska, odnosno, Barska episkopija se 1089. godine uzdiže u rang arhiepiskopije/nadbiskupije sa sjedištem u Baru, po čemu i slovi sa prefiksom Barska⁹. Jurisdikcija barskog nadbiskupa daleko je prevazilazila granice dukljanske države. Vizantija opet vlada Barom u periodu od 1166. godine do 1183. godine, kada ova teritorija, kao i ostali primorski gradovi, ulazi u sastav srednjevjekovne države Nemanjića. U slovenskom obliku ime Bar se prvi put pominje 1216. godine, u Žitiju Stefana Nemanje koje je napisao njegov sin, srpski kralj Stefan Prvovjenčani, gdje mu je uz ime nadjenut i pridjev *slavni*. Nakon sloma države Nemanjića, vlast nad Barom, 1360. godine preuzimaju Balšići. Ova dinastija vlada do 1405. godine, kada započinje vladavina Mlečana do 1412. godine. Zatim je Bar opet u rukama Balšića do 1421., a potom su se smjenjivali jedan za drugim vladari - despot Stefan Lazarević, Đurđe Branković i Stefan Kosača. Mlečani ponovo gospodare gradom pod Rumijom 1443. godine i u njemu ostaju do 1571. godine, kada ga zauzimaju Osmanlije. U rukama moćne Otomanske imperije Bar će biti puna tri vijeka, odnosno 308 godina, do 1878. godine, kada ga oslobađaju Crnogorci kojima je, na osnovu Berlinskog kongresa konačno pripao 1882. godine.

Treba istaći da je Bar u srednjevjekovnom periodu uživao autonomiju, imao je svoj Statut i novac. Predstavljao je značajan trgovački, zanatski i duhovni centar na ovom dijelu Jadranske obale.

U XIX vijeku za područje Bara biva zainteresovano nekoliko velikih sila, naročito Francuska, Austrija i Rusija. Međutim, na istorijskoj pozornici kao interesent javlja se i mlada kneževina Cma Gora, težeći da se ponovo probije na ovu stranu¹⁰.

Poslije oslobođenja od Osmanlija i pripajanja Crnoj Gori 1878-82. godine, kada i kao tvrđava starog tipa, u odnosu na novo vatreno oružje gubi svaki značaj, Stari Bar izmješta

6 Popović op.cit. str. 205.

7 Zagarčanin, loc. cit.

8 Ćirković, S. (ur) 1984. *Srednji vijek, Bar, grad pod Rumijom*. Bar, Izbor, str. 12.

9 Ibid, Bošković op.cit., str. 297.

10 Bošković op.cit, str. 296 .

svoje preostalo stanovništvo iz opustjelih zidina u svoja podgrađa. Okolo zidina formira se, ekonomski veoma zaostalo zaleđe, bazirajući svoju ekonomiju na nešto aktivnijem životu oko pristaništa. Razvojem pristaništa, kao i izgradnjom pruge, počinje da se formira naselje Novog Bara. Ruševine nekadašnjeg starog grada, uklopiće se, kao živa kulturna relikvija, u novu širu urbanu cijelinu¹¹.

Crnogorski srednjovjekovni gradovi čine posebnu vrstu dobara naroda koji su živjeli na ovdašnjim prostorima. Pod imenom *grad* nekada se nije podrazumjevalo, kao danas, veliko uređeno naselje, već prije *utvrđenje* koje je služilo za odbranu naseljenog mjesta, obično upravnog centra jednog kraja¹².

Stari Bar, kakvog danas poznajemo, datira iz srednjovjekovnog i osmanskog perioda. Grad je opasan masivnim bedemima i bastionima - kulama. U utvrđeni dio grada ulazilo se kroz dvije gradske kapije koje se smještaju u vremenski okvir od IX-XI vijeka. Kako se grad širio u kasnom srednjovjekovnom periodu i u vrijeme Mletačke vladavine, stari bedemi su rušeni i podizani su novi, shodno potrebama. U sjeverozapadnom dijelu najstarijeg trougaonog segmenta grada na istaknutom mjestu je podignuta odbrambena citadela, tzv. *Tatarovica*. U okviru gradskih zidina prvobitno je postojala, kao i u ostalim starim primorskim gradovima, pravilna mreža gradskih ulica, koja je vremenom, usljed proširivanja grada, pretrpjela određene izmjene. U periodu osmanske vladavine (od 1571. do 1878. godine), grad dobija vodovod sa pitkom vodom i brojne objekte koji su doprinijeli njegovom karakterističnom izgledu - akvadukt, barutana, hamam, sat kula i sl. U samom gradu identifikovano je oko 250 objekata različite namjene - sakralne, stambene, javne, vojne i dr. Stilski, oni se vezuju za različite epohe - romaniku, gotiku, renesansu i balkansko-orijentalne uticaje.

Dakle, Stari grad predstavlja najveću, uglavnom srednjovjekovnu, urbanu aglomeraciju u ruševinama u Crnoj Gori i na istočnom Jadranu, i jedini je utvrđeni grad na našem primorju koji nije smješten na morskoj obali. U pitanju je jedino kulturno dobro koje je donedavno (Zakonom o zaštiti kulturnih dobara iz 2010. godine ustanovljena je nova kategorizacija kulturnih dobara, pa je Stari Bar dobio status kulturnog dobra od nacionalnog značaja, koji je preduslov sticanja statusa dobra od međunarodnog značaja), pripadalo prvoj kategoriji zaštićenih kulturnih dobara u okviru Opštine Bar, a koje se istovremeno nalazi na tentativnoj listi UNESCO svjetske kulturne baštine (od 06.07.2010. godine). Sve to govori koliko je ovaj drevni grad važan za istoriju i kulturu Crne Gore.

Pored Starog grada Bara, odnosno, ostataka unutar bedema, pojedinačno su svojevremeno zaštićeni Čaršija i Podgrađe oko bedema u prečniku od 300 m (što je predstavljao jedinstveni primjer zaštite okoline nekog spomenika kulture po starom domicilnom zakonodavstvu), Džamija Omerbašića i spomen-ploča pripadnicima NOR-a koje je italijanski okupator žive bacio u bunar.

Obzirom da grad nakon napuštanja dobija status „istorijskog grada“, interesovanje za njim počinje da se budi u raznorodnim naučnim krugovima. Tako se '50-ih i '60-ih godina unutar i u užoj okolini Starog grada sprovode opsežna arhitektonska i arheološka

11 Ibid, str. 316.

12 Дероко, А. 1950. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*. Београд: Просвета, стр. 5.

istraživanja sa stručnim timom na čelu sa prof. dr Đurđem Boškovićem, čiji je rezultat izuzetna monografija "Stari Bar". Nakon sprovedenih istraživanja Stari grad opet biva zanemaren do 1979. godine, kada u velikoj mjeri strada u razornom zemljotresu. Istraživanja poslije razornog zemljotresa iznjedrila su kvalitetnu projektnu dokumentaciju i konzervatorske uslove koji planiraju stavljanje u adekvatnu funkciju određenih objekata (sl 2). Prvi korak u sprovođenju razvojne politike predstavljala je izrada planske dokumentacije, koju je pratila izrada projekata sanacije i restauracije stradanih objekata. DUP-om Stari grad, projektovan je koncept grada – velikog arheološko-arhitektonskog muzeja sa komplementarnim radnim – umjetničkim i turističkim sadržajima. Tako je '80-ih godina izvedena rekonstrukcija određenog broja objekata, koja je međutim početkom '90-ih obustavljena, zbog nedostatka finansijskih sredstava¹³.

Nakon napuštanja grada, njegovi ostaci, sa triju strana (jugo-zapadne, sjevero-zapadne i sjeverne) bivaju obuhvaćeni živim podgrađem, odnosno svojevrsnom varošicom. Tako se okolo grada u poslednjih pola vijeka neprestano gradi, dograđuje, ruši, te se time mjenjaju vizuelne vrijednosti. Sve promjene vršene su, a i dalje se vrše stihijski, nekontrolisano, što za posljedicu ima današnje stanje i nepostojanje tendencije da se ono promijeni. Vizura grada je u velikoj mjeri narušena i kontinuirano se narušava. Takođe, u obzir treba uzeti činjenicu da smo, ovim tempom i neadekvatnim pristupom evidentnom višedecinijskom problemu, svakog dana sve dalje od mogućnosti da okolinu grada tretiramo na adekvatan način (sl 3).

Sadašnje stanje i ponuda¹⁴

Od početka '90-ih godina do danas Stari grad Bar mahom služi u kulturno-turističke svrhe, i predstavlja nezaobilaznu destinaciju za posjetioce ovog i okolnog područja. Sadržaji koji su u stalnoj ponudi Starog grada su:

- Obilazak grada, uz mogućnost angažovanja turističkog vodiča na maternjem i više stranih jezika;
- Arheološki muzej smješten u okviru Carinarnice, sa prezentovanim materijalom prikupljenim prilikom arheoloških istraživanja, praćen fotografijama grada iz XIX i XX vijeka;
- Lapidarijum, smješten u okviru objekta tzv. *Barutane*, sa prezentovanom kamenom plastikom sa lokaliteta Starog Bara, prikupljenom prilikom istraživanja;
- Izložbu fotografija prirodnih i kulturnih dobara iz barske opštine u okviru crkve Sv. Venerande;
- Jedinu aktivnu crkvu u okviru bedema grada – crkvu Sv. Jovana.

13 Grupa autora 1983. Zaštita spomenika kulture Opštine Bar. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, str. 47.

14 Elaborat o revalorizaciji nepokretnog kulturnog dobra Stari grad Bar sa čaršijom i podgrađem. Cetinje: Uprava za zaštitu kulturnih dobara - Ministarstvo kulture Crne Gore.

Međutim, pored ovih, u gradu se sporadično realizuju vrlo prepoznatljive i neke, tek u začetku, kulturno-turističke aktivnosti, koje, s manjim ili većim uspjehom, doprinose stvaranju svojevrsnog imidža grada.

Sadržaji koji se dešavaju sporadično u određenim mjesecima/danima unutar zidina Starog Bara ili njegovj čaršiji su:

- Barski ljetopis;
- Maslinijada;
- Barski etno bazar;
- Modne revije;
- Festival etno muzike;
- Likovne izložbe u privatnoj galeriji „Onix“ u Čaršiji.

Kreiranje ponude kroz analizu potencijala i prijedloge namjene

Radi unaprijeđenja doživljaja kulturnih turista, kao glavne ciljne grupe, neophodno je obezbijediti uslove lakšeg pristupa svim objektima u gradu, a kroz sanaciju labilnih zona povećati bezbjednost. Potrebno je definisati hodnu liniju (sl 4), a prateći njenu trasu turistima će se pružiti potpun doživljaj Starog grada kroz prezentaciju arheoloških lokaliteta, kulturnih sadržaja u citadeli, amfiteataru i na Londži, sadržaja u objektu duhovnog karaktera, oživljavanja tradicionalnih zanata, rekreativnog turizma, tradicionalnih manifestacija (Etno bazar, Maslinijada, Barski ljetopis)...

Da bi se Stari grad Bar valorizovao na pravi način, on mora da živi, moraju mu se unutar bedema starog grada dati nove funkcije, kako kulturne, tako i ugostiteljske, koje su sada dominantno u njegovoj neposrednoj okolini. Posjetioci koji dođu trebaju biti sprovedeni šetnim stazama koje će im na optimalan način učiniti dostupnim sadržaje Starog grada i zadržati ih unutar bedema. Da bi se na adekvatan način to odradilo, neophodno je cijelu površinu grada podijeliti u više manjih zona koje bi međusobno bile povezane i održavale pažnju posjetioca (sl. 5). U svakoj zoni je potrebno dati određenu vrstu sadržaja i na zanimljiv i privlačan način pričati istoriju Starog grada, atraktivan narativ kulnog historijskog mjesta.

Zona I – kulturni sadržaj - ulazna zona

Na samom ulazu u Stari grad Bar dočekuje nas srednjevjekovni gradski zid, prizidana ulazna kula, kao i još kasnije dozidana ulazna kapija sa kružnom kulom i gradskim bedemima. Ovi objekti su konzervatorski tretirani tokom 1985.godine, čime je njihovo stanje unaprijeđeno, jer su sačuvali oblik i ostali konstruktivno stabilni do današnjih dana. Dalje šetnom stazom ulazimo u zonu kulturnih sadržaja koji su i danas tu prisutni. Pozornica sa kancelarijama i mokrim čvorom koja ima potencijala za održavanje manjih predstava, književnih večeri i sličnih manifestacija. Zatim, objekat Carinarnice, koji je potpuno rekonstruisan i stavljen u funkciju muzeja Starog grada Bara, sa kancelarijama na prvom spratu. Desno od objekta Carinarnice nalazi se objekat koji je rekonstruisan do

međuspratne konstrukcije, u kojem je za vrijeme arheoloških istraživanja pronađen mlin za masline *in situ*. Predpostavlja se da je cijela zgrada mogla biti radionica za preradu maslina i maslinovog ulja. U ovom objektu je projektom rekonstrukcije nakon zemljotresa predviđena namjena Muzej maslinarstva, koja nikad nije sprovedena do kraja. U Starom gradu je do sada pronađeno sedam starih mlinova za masline, pa se sa pravom može reći da je ovo bio grad maslinara, što ukazuje da je muzej maslinarstva potrebno opremiti dodatnim mobilijarom i dočarati posjetiocima ovu vrstu zanata. Dati objekat zajedno sa ostalim okolinim objektima činio bi prvu zonu kulturnog sadržaja koja bi na samom početku upoznala posjetioce sa zančajem i funkcijom nekadašnjeg Starog Bara.

Zona II – kulturni sadržaji – vidikovac

Drugu zonu čini gornji dio grada sa više objekata različitog karaktera, od sakralnih do objekata vojnog karaktera. Najznačajniji objekti u ovoj zoni su ostaci manastira Sv. Nikole, odnosno, Sv. Marka, Citadela i Barutana.

Crkva ovog objekta, po riječima mještana, crkva Sv. Nikole, odnosno, Sv. Marka, pretvorena u muslimansku bogomolju, nazvanu Orta džamija - Centralna džamija, bila je gotovo u cjelini sačuvana, sve do 1912. godine, kada je raznijeta eksplozijom municije, koja je u njoj bila smještena. Otuda, od nje danas postoje samo djelovi zidova, bolje očuvani sa njene sjevero-istočne strane, dok su sa južne uništeni do samoga temelja. Mnogobrojni veći blokovi koji su se, prilikom eksplozije, sručili sa njenih gornjih djelova i rasuli i oko nje, dozvoljavaju, međutim, da se nešto bolje sagleda i njena cjelina, od koje su, uostalom, sačuvana i dva stara crteža, pa čak i jedna fotografija. Svi ovi podaci omogućavaju, eventualnu, rekonstrukciju objekta i stavljanje u funkciju muzeja ili slično. Barutana koja se nalazi južno od crkve je poslije zemljotresa potpuno rekonstruisana i stavljena u funkciju lapidarijuma. Značajnija kamena plastika Starog grada je u okviru Barutane prezentovana, i tako omogućava bolje sagledavanje ornamentike prošlih vremena. Izviše barutane, kao treći dio ove zone, podignuta je gornja tvrđava, čija je namjena bila odbrana sjevernog ugla prvobitnog trougaonog rješenja urbanističke dispozicije Bara, a izgleda da je služila i kao dio namijenjen poslednjoj odbrani u slučaju da i sam grad bude zauzet. Bila bi to neka vrsta citadele isključivo vojnog karaktera. Na njoj se hronološki može razlikovati više graditeljskih faza. Sastoji se od više manjih objekata i vidikovca, sa kojeg se može sagledati akvadukt izvan zidina starog grada i cjelokupni Stari grad. Ovaj dio je potrebno održavati i opremiti adekvatnim mobilijarom. Do ovog mjesta se može doći i šetnicom oko bedema, pa ovaj dio predstavlja odmorište za predah i uživanje u pogledu.

Zona III – vjersko administrativni sadržaj – odmorište

U trećoj zoni se nalazi jedina aktivna crkva u Starom gradu – crkva Sv. Jovana, plato ispred crkve i palata iz venecijanskog perioda.

Nakon sagledavanja prve i druge zone posjetilac silazi u samo središte starog grada i putanjom dolazi na plato ispred crkve Sv. Jovana. Plato se sastoji iz popločanog dijela i

zatravnjene površine koje su povezane malim drvenim mostićem. Na popločanom platou ispred crkve nalazi se stablo sa velikom krošnjom ispod koje se i danas sjedi i uzima predah prije nastavljanja obilaska grada. Potrebno je sačuvati dosadašnje navike posjetilaca, i na ovom mjestu zadržati funkciju odmorišta, samo ga opremiti adekvatnim mobilijarom (klupe, stolovi, česme...) za odmor. Pored crkve, sa njene desne strane, nalazi se palata iz venecijanskog perioda. Ovo je jedna od rijetkih, bolje očuvanih starih palata u Baru, iako su Turci svojim preziđivanjem donekle izmijenili njenu strukturu. U potpunosti je obnovljena 1986. godine. Palata trenutno nema funkciju, prazna je, iako potpuno obnovljena. U svrhe adekvatnog održavanja i očuvanja grada, sprovođenja daljih arheoloških i arhitektonskih istraživanja neophodno je formirati administrativnu jedinicu za smještaj i rad stručnjaka. Palata, koja je locirana u središtu grada, tako predstavlja idealnu poziciju za smještaj kancelarijskih prostora, koji bi služili ovoj namjeni.

Zona IV – kulturno ugostiteljski sadržaj – Londža

U četvrtoj zoni nalaze se ostaci crkve Sv. Venrande, administrativnih objekata Starog grada, crkve Sv. Teodora, odnosno, Sv. Đorđa i Londža - plato koji danas ima funkciju vidikovca.

Nastavljajući put od venecijanske palate, posjetilac nailazi na crkvu Sv. Venerande. Ova venecijanska crkva je u potpunosti rekonstruisana, a danas se, zbog svojih akustičnih karakteristika koristi kao koncertna sala i izložbeni prostor, što je namjena koja joj i pristoji. Objekti koji su korišćeni za potrebe crkve, a koji se nalaze sa njene zapadne strane, konzervirani su do nivoa od cca 1m. Nivelisanjem prostora unutar objekata i instalacijom klupa, na ovoj lokaciji postoji mogućnost formiranja odmorišta za posjetioce koncertnih dešavanja i izložbi.

Put od Sv. Venerande dalje vodi ka ostacima administrativnih jedinica Starog grada i platou na kojem se nalaze ostaci crkve Sv. Teodora, odnosno, Sv. Đorđa, koji formiraju cjelinu sa platom Londža. Adaptacijom administrativnih objekata (ispod kojih se nalazi velika bistjerna, pa samim tim i skladišnica tehničke vode) u ugostiteljske objekte, poput restorana, posjetiocima bi se omogućio adekvatan odmor, uz konzumiranje lokalnih specijaliteta. Poseban vid restorana/vidikovca mogao bi se organizovati u okviru objekata Londže. Naime, ispod platoa/terase sa kojeg se pruža pogled na cijelo barsko polje i luku, nalaze se i dvije veće prostorije, koje obzirom da su u potpunosti rekonstruisane, pružaju mogućnost smještaja kuhinje i ostalih restoranskih jedinica. Ostatke crkve Sv. Teodora, odnosno, Sv. Đorđa, obzirom da nisu rekonstruisani, te da su očuvani samo u temeljima, trebalo bi prezentovati na adekvatniji način, uz prateće legende i idealnu 3D rekonstrukciju.

Uzimajući u obzir gabarite Starog grada, i činjenicu da je za sveobuhvatni kvalitetni obilazak potrebno izdvojiti više časova, od izuzetnog je značaja omogućiti posjetiocima vid odmora uz mogućnost osvježenja kroz konzumaciju domicilne gastro ponude.

Zona V – kulturni sadržaj - crkva i kula

Peta zona je veoma mala i ima karakter prolazne zone, međutim, bilo je neophodno izdvojiti je kao posebnu cjelinu jer je veoma atraktivna. U ovoj zoni nalazi se crkva Sv. Katarine i Sahat kula.

U Starom Baru, na jednoj od komunikacija grada koja vodi od platoa na Londži prema Sahat kuli nalazi se crkva, odnosno, kapela Sv. Katarine iz XIV vijeka, koja je podignuta nad prolazom iznad ulice. Prostor oko crkve je istražen, crkva raščišćena i izrađen je projekat konzervatorskih radova. Objekat specifičan po izgledu i mjestu nastanka, jedinstven je i autentičan. Sahat kula je obnovljena 1922. godine, a potom i 80-ih godina XX vijeka, u skladu sa informacijama i fotografijama s kraja XIX veka. Danas predstavlja dominantan objekat u Starom gradu, simbol otomanskog graditeljstva. U solidnom je stanju, međutim, potrebno je sanirati labilne zone i dati joj funkciju muzeja ili kulturnog objekta koji simbolizuje i predstavlja period osmanske dominacije.

Zona VI – kulturni sadržaj – hamam

U šestoj zoni nalazi se potpuno rekonstruisani hamam, u narodu poznat kao tursko kupatilo, čiji je glavni kvadratni prostor zasveden kupolom na trompama. Ispod poda očuvan je hipokaust formiran od niza nižih stubaca između kojih je cirkulisao topao vazduh. Pod je bio od kamenih ploča, koje su nalijegale na ove stupce. Keramičkim cijevima dovođena je iz susjedne odaje topla i hladna voda, koja je cirkulisala duž zidova. Objekat je dobro očuvan, ali danas nema funkciju. Potrebno ga je vratiti u funkciju i dati mu namjenu kulturnog karaktera. Prezentovati u ovom objektu način korištenja hamama i funkcionisanje cijelog prostora (zagrijavanje, cirkulisanje vazduha, ventilaciju...). Takođe, moguće je prikazati nekadašnji život ovog objekat kroz vid manjeg muzeja. Aktiviranjem hamama, posjetioци bi imali mogućnost da se kroz relaksaciju upoznaju sa tradicijom održavanja higijene koja je nekad činila sastavni dio društvenog života ondašnjeg Bara.

Zona VII – turističko ugostiteljski sadržaji

Sedma zona je na putanji poslednja, a predstavlja trgovačko ugostiteljsku zonu u kojoj posjetioци mogu da kupe suvenire i tradicionalne domaće proizvode, kao i da se odmore u manjim lokalima. U ovoj zoni nalaze se dvije palate, stambeni objekti većih dimenzija i bastion Gavadola sa crkvicom Sv. Ilariona.

Velike palate, posebno Kneževa palata, predstavljaju najreprezentativnije objekte stambene arhitekture u starom gradu. Kneževa palata nije u potpunosti rekonstruisana, pa je potrebno izvršiti statička ojačanja na način da u eksterijeru i enterijeru budu sagledive sve potrebne faze i detalji koji čine reprezentativnost ovog objekta. Urađeni projekat graditeljske faze i detalji koji čine reprezentativnost ovog objekta. Urađeni projekat rekonstrukcije i planirane funkcije (Prirodnjački muzej) smatramo neadekvatnim u ovoj fazi, obzirom da nisu izvedena neophodna dodatna arheološka i konzervatorska istraživanja. Episkopska palata, Urbanističkim projektom Starog grada predviđena je za potpunu obnovu i adaptaciju za prihvatanje funkcije Muzeja Starog grada. Prema urađenoj projektno-tehničkoj dokumentaciji, 1986. i 1987. god., najvećim dijelom su izvedeni konzervatorski i restauratorski radovi, ipak projekat do danas nije u cjelini

završen. Tokom radova izvedena su i arheološka istraživanja istočnog prizemlja objekta, u kojem je otkriveno više grobnica-kosturnica. U ovom nizu se nalazi i više objekata stambenog karatera. Na ovom prostoru treba formirati trgovačko – zanatski centar, a palatama i stambenim objektima (nakon potpune rekonstrukcije) dati namjene koje će ih u potpunosti valorizovati. Moguće ih je rekonstruisati do kraja i u prizemlju im dati ugostiteljsku namjenu, dok je na spratovima poželjno instalirati zanatske radionice i suvenirnice u kojima bi posjetioci mogli da kupe tradicionalne domaće proizvode. Zapadno od navedenih stambenih objekata i palata, uz zidine Starog grada, nalazi se veći prostor koji ima formu ulice. Ovaj dio predstavljao bi malu „ulicu“ sa zanatskim i ugostiteljskim radnjama. Na samom kraju ove „ulice“ nalazi se Gavadola.

U unutrašnjosti Gavadole nalazi se crkva Sv. Ilariona i ovaj objekat, zbog pozicije, posjeduje idealne temperaturne uslove za potrebe vinarije (projektom sačinjenim nakon zemljotresa ovom objektu je i predviđena ta namjena). Na prostoru između Gavadole i bedema sa jedne strane, i episkopske palate sa druge strane, nalazi se prostrana zatravnjena površina, koja bi se mogla koristiti za potebe organizovanja manifestacija i specifičnih sadržaja na otvorenom, u cilju privlačenja većeg broja posjetilaca.

Napuštanjem sedme zone, posjetioci se vraćaju na početak rute, odnosno, dolaze do glavnog ulaza/izlaza iz Starog grada.

Zaključna razmatranja

Opšte je prihvaćeno načelo da u Starom gradu Baru nema i ne bi trebalo da bude stalnog stanovanja, već da se ukupan prostor Staroga grada tretira kao laboratorija nauke i umjetnosti, odnosno, da se koristi u svrhe turističke valorizacije prostora i sadržaja i da se kao takav djelimično obnovi i uključi u savremeni život, kako bi na najbolji način bio sačuvan za buduće i korišćen od sadašnje generacije. Razvojni potencijali Starog grada ogledaju se u velikim prostornim kapacitetima kompleksa, koji između ostalog pružaju mogućnosti sagledavanja ambijentalnih vrijednosti ovog značajnog kulturnog dobra i njegove okoline.

Lokalne vrijednosti, zahvaljujući upravo kultumom turizmu, mogu postati zanimljive turistima, pa se na taj način turističke destinacije obogaćuju kultumim sadržajima i postaju atraktivne lokalnom stanovništvu. Kultura je uvijek zanimljiva, ipak, ključno je kako oživjeti i aktivirati njene potencijale. Nije dovoljno saznanje da ti potencijali postoje, oni moraju biti dostupni, privlačni i atraktivni potencijalnim turistima. Kultumi turizam jedan je od posebnih oblika turizma koji ovoj privrednoj grani nudi dugoročnu konkurentnu prednost. Turizam i kultura se prožimaju, a osmišljavanjem kultumo-turističkog proizvoda obogaćuje se osnovni proizvod, odnosno imidž odredišta/destinacije, povećava potrošnja, dužina boravka turista i zadovoljstvo njihovim boravkom, iz čega slijedi ponovna posjeta, stimulira se lokalna, odnosno regionalna potražnja i otvaraju se mogućnosti razvoja novih tržišnih segmenata. Od turizma kultura dobija dodatni izvor prihoda, proširuju se tržišta i stvaraju novi segmenti posjetioca, podstiče se profesionalno upravljanje kultumim dobrima i njihov marketing, omogućuje se bolja kontrola nad korišćenjem kultumih potencijala, a među lokalnim stanovništvom stvara se bolji imidž kulture¹⁵.

¹⁵ Demonja, D. 2011. Kulturni turizam: Hrvatska iskustva. *Antropologija* 11: 190.

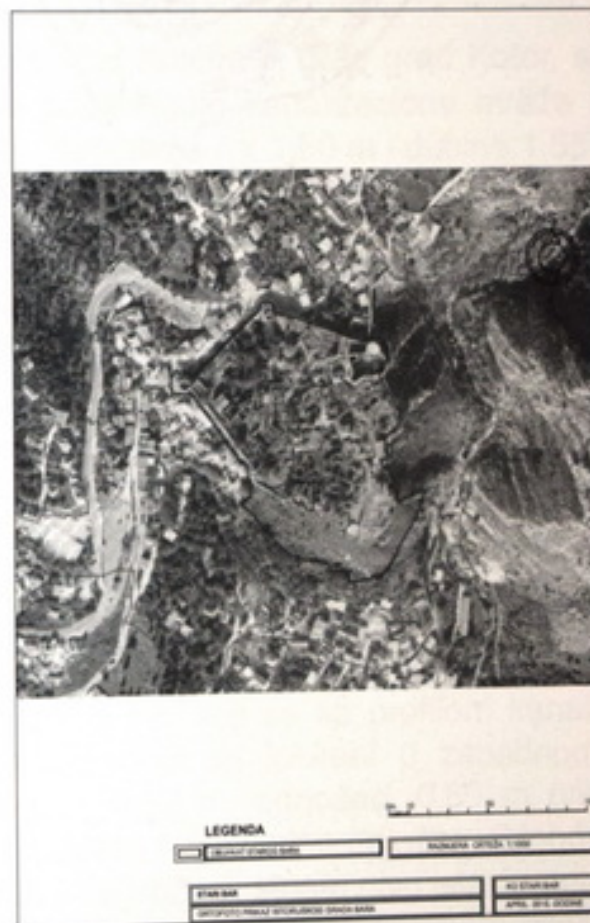
Marketing mora i u ovom slučaju odigrati značajnu ulogu kako bi kulturni turizam razvijao na principu održivog razvoja. U osnovi planiranja turističkog razvoja treba da se nađu i noseći kapacitet, granice prihvatljivih promjena, ekološka procjena uticaja, zoniranje turizma i etički kodeksi. U tom smislu, Svjetska turistička organizacija upozorava na potrebu smanjenja negativnog uticaja turista na kulturne znamenitosti¹⁶.

Dakle, kulturni turizam kao generator održivog razvoja, omogućava da mjesta koja nisu isključivo turistička, osmišljenim razvojnim strategijama koje se temelje na lokalnim kulturo-umjetničkim potencijalima, postanu zanimljiva turistima, ali i lokalnom stanovništvu¹⁷.

Da Starom Baru tek predstoji adekvatna kulturno-turistička valorizacija svjedoči, u posljednje vrijeme, sve veća zainteresovanost za ovaj lokalitet domicilnih i inostranih eksperata iz kulture i turizma, poput poznatih svjetskih turističkih lanaca, kao što je *Paradores del turismo*, španski turistički brend, poznat po visoko kategorisanim hotelima upravo u kulturnim dobrima. Takođe, Ministarstvo nauke Crne Gore u saradnji sa Ministarstvom kulture i Opštinom Bar planira da u dogledno vrijeme pokrene, upravo, u Starom Baru osnivanje državne institucije - Istraživačkog centra za arheologiju i kulturno nasljeđe. Svakako, u Starom Baru ima dovoljno prostora za ove i druge diferente, a kompatibilne razvojne projekte, u skladu sa održivim razvojem destinacije/lokaliteta.

Slika 2 – Evidentirani objekti sa potencijalnim pojedinačnim kulturnim vrijednostima

Slika 3 – Obuhvat Starog grada Bara

16 Hammond, R. 2004. Cultural and Heritage Tourism – International. *Travel & Tourism Analyst* No. 20, str. 18.

17 Đukić-Dojčinović, V. 2005. *Kulturni turizam*. Beograd: Clio, str. 16.

Slika 4 – Hodna staza sa prikazanim objektima i urbanističkim fazama po Đ. Boškoviću

Slika 5 – Zoning sedam centara razvojnog procesa na primjeru Starog Bara